

ЛИЛИ ЛАШКОВА
(София)

ЗА НЯКОИ АКТУАЛНИ ПРОБЛЕМИ НА СЪПОСТАВИТЕЛНОТО ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЛАВЯНСКИТЕ ЕЗИЦИ*

Придржавајући се неких фундаменталних опаски Романа Јакобсона о принципима језичког устројавања, ауторка овог рада на нов начин сагледава, и контрастивно осветљава, поједине конкретне граматичке ситуације својствене словенском језичком свету. Примењујући, наиме, елиминаторни тест, она утврђује које су језичке датости у разматраним граматичким ситуацијама толико комуникативно релевантне да их је немогуће изоставити, које се, с друге стране, и под којим условима, могу евентуално елиминисати (с тим, наравно, да се при том ипак жртвује одређена значењска обојеност текста — нпр. његова емфатичност) и, најзад, које је могуће испустити из исказа без штете по његову поруку.

До момента може с пълно основание да се смјата, че съпоставителното изследване на различни видове езици, включително и на славјанските, вече има достатъчно внушителна традиция, която вече има своя принос в общата методология на лингвистичните изследвания¹. В известен смисъл се налага известна преоценка на отделните общи и частни изследвания, сумиране на възможностите, които предлагат за системни обобщения, набелязването на нови контрастивни параметри и разкриването на нови типологически очертания на езиковото развитие.

Методологическата мотивация на предложенијата от мене подход всъщност представлява нов прочит на някои лингвистични приноси на Р. Јакобсон², а по-конкретно: а) идејата за стратификация на значимоста в езика, самият факт, че избощо се търси стратификация б) идејата за йерархия на граматическите значения, самото търсене на такава йерархия, за което говори Јакобсон в коментара си за концепцијата на Боас относно приоритетнијата характер на граматическото значение в) идејата за задължителната информация при речевата комуникация „Основная

* Овај рад је шира верзија текста реферата намењеног за 12. конгрес слависта у Кракову, 27. VIII — 2. 9. 1998.

¹ Л. Лашкова, Съпоставка при типологията и типология при съпоставката, Јужно-словенски филолог LI, Београд 1995.

² Р. Јакобсон, Избранные работы, Москва 1985.

разница между јазицима не в тоа што возможно или не возможно бѣть выражѣнным, а в тоа што должно или не должно бѣть в сообщении говорящего...“³ / примери с изразување на определѣност при съществителните и завѣршеност на глаголното действие г) идејата за приоритетниот карактер на граматическите значенија, изразуваното на којто в едни езици е задължително, в други факултативно. Първоначалните ми наблюдения и изводи се базираха на категориални граматични значенија и техните реализации, но в процеса на работата се разкриха възможности и за приложение на избраните принципи на анализ върху други равнища — фонологичното до равнището на текста с оглед правилата на оформянето им. Става дума за необходимостта от разграничаване на отделни степени на релевантност на езиковите единици: 1) релевантност (даже свръхрелевантност — напр. частиците-изречения) 2) редувантност (с 2 разновидности-емфатична и структурно-граматична, стилистично неутрална) 3) ирелевантност. Тези степени се определѣат в зависимость от възможностите за изключване на езиковите единици от състава на конструкциите, без да се нарушава тяхната структурна и комуникативна интегралност. В зависимость от такъв подход релевантноста на една и съща единица или на отделните компоненти на една и съща категория може да варира, при којто са възможни и преходни състояния (дори в различните стилове или в различните исторически периоди на един и същ език). Най-високата степен на релевантност има този елемент, ко јто пръв или единствен (според езиковата йерархия или генеративните операции) изразува съответната информация на повърхностната структура. Например при синтактичната категория *отрицание* с компоненти: негиран предикат како јдро (за славянските езици), отрицателни съюзи-частици и специјализирана падежна форма на правкото допълнение, на първо място в скалата на релевантноста е негирањот предикат, којто е синтактичен център на категоријата. Срв. бъл. той *не* идва. пол. *Nie o maszynu to chodzi* бъл. *Нито* той, *нито* тя усетила нешто. (В тази позиция отрицателниот съюз има нај-висока степен на релевантност, защото единствен извежда информацијата за негација.) Но, ако кажем: *Не* почувствала нешто (= ништо) *нито* той, *нито* тя-отрицателните съюзи са редувантни можат да се заменят -срв. И той, и тя *не* почувствала нешто (= ништо).

При тези случаи се проявува една интересна тенденција в български език, којто е отбелязвана ип при други случаи⁴ — стремежът към съкращаване на редувантните и ирелевантни елементи при езиковия израз. Срв. сх. *Ни* он, *ни* она се *нису* јавили. Тук не може да стане замяна с положителен съюз (и-и), како в български, вопреки наличието на негиран предикат.

³ Р. Јакобсон, цит. тр.

⁴ Л. Лашкова, Средства, функции и дистрибуција на синтактичното отрицание в сръбохърватски и български, Јужнословенски филолог, Београд 1977.

В случай на редувантна употреба е очевидно, че става дума за повторение на вече изведена информация⁵, а самият елемент може да бъде обусловен от състава на дълбинната структура, според характерните за съответния език модели (напр. отрицателните съюзи, посесивните маркери, лексемата „един“ и членните форми при изразяване на определеност-неопределеност) или от отношенията на повърхностната структура (напр. отрицателните частици при емпфаза, както и изобщо всички емпфатични частици в несамостоятелна употреба).

Следователно може да се говори за два вида *редундантност*: 1.) *емфатична*, която е най-лесно откриваема и най-прозрачна. Срв. рус. Это меня *нисколько не* утешает. сх. То ме *нимало не* теши. пол. *Nie* masz ani palta, ani butów, ani czapki. В тези примери редувантни са отрицателните съюзи и местоименни наречия, тъй като основната информация за отрицание извежда негацията към предиката *-не*. Доказателство за това е българският пример — Даже и те *не* идват, който на другите славянски езици ще се преведе задължително с допълнителна отрицателна емпфатична частица, независимо от наличието на отречен предикат. В такива случаи често се употребяват фразеологизирани адвербиални конструкции от типа на: бъл. в никакъв случай, сх. ни у ком случају, рус. ни в коем случае, бъл. ни най-малко, сх. нимало, никако, нипошто. Употребени паралелно с негиран предикат, те са редувантни емпфатични маркери. При самостоятелната им употреба, напр. в диалогична реч, като единствен носител на информация за негация, те стават релевантни. Напр. бъл. — Съгласен ли си? — В *никакъв* случай! За *нищо* на света! Благодаря ти. — За *нищо* (т.е. *Няма* защо. *Няма* за какво да ми благодариш.)

2.) *немаркирана* редувантност, структурно обусловена от повърхностно-структурни фактори, свързани със задължителното съчетаване на предикатна негация и негативни местоименни квантори или съюзи в процеса на структуриране на славянското изречение, чийто синтактичен център остава предикатът. Срв. бъл. *Никой не* идва. *Никой не* ми каза. *Никой* никога *не* каза нищо в никакъв случай за никого. В последния пример остават неподчертани емпфатично редувантните отрицателни компоненти, които могат и да се изключат, без да бъде нарушена основната информация. Срв. и пол. Jej założenia centralne *nie* są właściwie nigdzie i przez nikogo sformułowane. *Nikt nie* przemówił i słowa. Тези примери наподобяват състоянието в български език, дори и употребата на емпфатичната частица (i), вместо негативната.

Когато се говори за редувантност в български език, могат да бъдат споменати и някои типични балкански експликаци — удвояването на допълнение при местоименните форми, задължителното изразяване на посесивност чрез местоименните клитики при някои

⁵ Л. Лашкова, Средства, функции... В тази студия за пръв път се въвежда и представя понятието „степен на релевантност“.

съществителни, експлицитно дублиращи тази информация. Напр. Счупих си ръката. рус. Сломал руку. сх. Сломио сам руку. Тук редундантността е структурно-обусловена, неизбежна при изграждане на правилни структури. Това показва и съпоставката с другите славянски езици Срв. и: *Него* го търся вече час. *Него* търся вече час. *Него* го взеха войник. *Него* взеха войник. При емфаза местоименната клитика е редундантна и може да се изключи. От друга страна, началната позиция в изречението задължително налага употребата на пълна местоименна форма, а тя е същевременно и дублирана чрез клитика, когато се маркира определен обект. В тези случаи става дума за структурно-обусловена редундантност.

В случаите на *ирелевантност* присъствието на съответния езиков компонент е обусловено главно от повърхностноструктурни фактори и взаимоотношения в процеса на изграждане и свързване на различните видове изречения в рамките на по-големи текстови цялости. Доста често това са случаи на модална употреба на отрицанието, когато то всъщност е псевдоотрицание, транспонирано да експлицира други видове семантична информация.

а) Най-фреквентни са подчинените изречения с модални глаголи, които съдържат инплицитна отрицателна презумпция — бъл. боя се, страхувам се, опасявам се, плаща се и синонимите им. Те имат съответствия във всички славянски езици. Отрицанието на предиката в подчиненото изречение маркира по-скоро нежелания отрицателен ефект от евентуалното предполагаемо действие или представата за него, т.е. Аз не желая Срв. бъл. Боя се (страхувам се, опасявам се, изпитвам страх, ужасявам се...) да *не* дойде (да *не* се забави, да *не* чакаш напразно...) Тези подчинени изречения могат да бъдат трансформирани в утвърдителни еквиваленти с предикат във футур. Срв. бъл. Боя се, че ще дойде. Опасявам се, че ще закъснее. Въвеждането на двата вида подчинени изречения става чрез стриктно специализирани 2 различни съюза (да, че) при видово разграничаване на глаголите в главното (несвършен вид) и в подчиненото изречение (свършен вид). Български език сравнително често предпочитате структурите без отрицание — Боя се, че ще дойде.

б) Чести са и случаите на отрицание в подчинени темпорални изречения, въведени от съюза *докато*, при което са точно очертани границите на двете действия и е фиксиран преходът към второто. И тук отрицателният компонент може да се изключи като ирелевантен за основната вербална информация. Срв. бъл. Не мигна, *докато* (не) чу как часовникът удари 6 часа. Почакай, *докато* (не) стане тъмно. Такива изреченски структури познават и другите славянски езици, а конкретното оформяне зависи от преобладаващите тенденции в съответната граматична структура.

в) При съответното лексикално попълнение същите подчинени изречения със съюза *докато* могат да изразяват и условие — напр. бъл.

Ще чакам, докато (не) се върне. Останах, докато (не) обеща да ми върне парите. Подобна употреба е позната и в другите славянски езици.

г) В някои славянски езици съществуват специфични подчинени адвербиални изречения за цел, които са трансформи на въпросителни изречения и отрицателният компонент е резултат на това директно включване. Срв. сх. Донела је голуба не би ли (= да би, како би) обрадовала децу.

Много граматични показатели на определена категория или просто на някои видове езикови единици са специализирани в рамките на съответното равнище и показват много неразкрити и неописани възможности за вариране на степента на тяхната релевантност. При това съществува определена пропорционалност в регулирането на тези взаимоотношения. Още повече, че от такава възможност не са изключени също и еднокомпонентните единици. Интересни резултати би дал един преглед от тази позиция на удвоените форми, а също и на редубликациите в славянските езици (на първо място — в български) и преоценката на възможностите за комуникативна реализация чрез такива структури. Тук възниква проблемът и за евентуалните граници на езиковата икономия и нейните механизми. Кога то се говори за двойни предлози, не става дума за старите славянски удвоени форми от типа на рус. *изза*, *изпод* и *под.*, а вторично установилите се в някои славянски езици съчетания на 2 самостоятелни предлога, което е в най-голяма степен характерно за български, но е познато и на сърбохърватски⁶. И в двата южнославянски езика тази употреба е проява на влиянието на балканската езикова среда. Освен предлози, удвояват се също така наречия, частици (включително и частици-съюзи), съюзи, наречия-предлози.

1) От групата на удвоените съюзи може би само българският *без да* (еквивалент на отрицателните деепричастия) в качеството на отрицателен предикативен маркер в рамките на хипошаксиса запазва своята интегралност и висока степен на релевантност. Той не може да бъде изключен от конструкцията. Напр. *Отиде се, без да се сбогува.* рус. *Ушел, не простившись.* Затова пък неговият антоним-другият двоен съюз, също балканско новобразование, *за да* понякога може да се освободи от първия си компонент (предлога *за*) в случаите на дублиране на подчинителния съюз *да*, който очевидно е повишил релевантност. Срв. бъл. *Отиде на пощата, (за) да провери телефонната сметка.* сх. *Оде на пошту да проконтролише телефонски рачун.* Но при отречен предикат такава трансформация е по-трудно осъществима: *Отиде си, за да не се върне повече.* Съюзите *щом като*, *след като* въвеждащи подчинено отстъпително (концесивно) изречение могат да се употребят и с редуциран пръв компонент, като релевантността на втория се повишава поради самостоятелната му употреба. Срв. *Остани, (след, щом) като вече*

⁶ Л. Лашкова, Кратка сърбохърватска граматика, София 1985.

си дошъл. Като вече си дошъл, остани. Но може да се остави и първият компонент на съюза *щом като* — срв. *Щом вече си дошъл, остани* (разговорно). Съюзът *тъй като*, въвеждаш подчинено изречение за причинно-следствени отношения, по-рядко може да бъде освободен от първия си компонент, поради силната степен на семантичната си и синтактична интегрираност. Срв. *И(тъй) като не знаеш нищо, оставям те да си помислиш*.

Невъзможно е да се изключи първата част на темпоралния съюз *преди да* — напр. *Тръгна си преди да е съмнало*. Но сам предлогът *преди* се употребява в адвербиални съчетания със съществителни — напр. *Върна се преди мръкване*. Очевидно, при двойния съюз се намесват допълнително функционално-интеграционните възможности и на двата компонента — степента на автономност; съчетанието на характеристиките на информацията. Колкото по-еднозначна е фиксирана информацията (напр. *без да, преди да*), толкова по-малки, почти невъзможни са условията за вариране на релевантността при евентуална редукция на структурата.

2.) При еднозначните отговори на въпроси частиците сами по себе си имат висока степен на релевантност в сравнение с други видове употреби в текста (южносл. *да, не*, рус. *нет, да, есть*, пол. *tak, nie* и др.). Това се отнася и за въпросителната частица *ли*, когато не е употребена при транспозиция (сх. и др. славянски езици). Резултатите от вече направени съпоставителни изследвания⁷ вече показват, че в български език тя се предпочита при въпросите като по-еднозначен маркер в сравнение с въпросителната интонация, използвана по-често в някои други езици.

3.) При удвояването на предлози и наречия важни са както степенуването на признака, така и степенуването на значимостта на информацията. Необходимо е да се изготви предварително списък на единиците с отчитане на точните условия за актуализиране на различните комбинации. Срв. напр. *Ела на (посока, цел, предназначение) по* (дистрибутивност) *едно* (маркер за неопределеност) *кафе. Ела на по кафе. Ела на кафе*. Примерите показват, че с най-висока степен на релевантност е предлогът *на*. Вторият предлог и неопределеният маркер са редуванти. Неопределеността може да се изрази и с нулев маркер, а вторият предлог е доминиран от първия, поради функционалното им препокриване.

Интересни наблюдения се съдържат в статията на И. Ликоманова върху структурираната характеристика на двупредложни конструкции в българската разговорна реч⁸. Изнесените факти и резултати от описанието доказват разширяването на обхвата на явлениято в български език. Двата предлога напълно ясно и отчетливо се разграничават семан-

⁷ Д. Савова, За употребата на някои въпросителни частици в сръбохърватския и българския език, Съпоставително езикознание 1988, кн. 1.

⁸ И. Ликоманова, Опыт структурного описания двупредложных конструкций (на материале болгарской разговорной речи), Јужнословенски филолог, Београд 1994.

тично и функционално, но те също така се съчетават и допълват отделните семантични информации. Постига се по-голяма прецизност в изразяване на зададената информация. В случая е важно кой от двата предлога е водещ и кой може да се редуцира. Важно е и как варират техните степени на релевантност - взети поотделно, единично и в състава на интегрираната единица. Срв. Купих го *за по* два лева = Купих го *по* два лева. = Купих го *за* два лева. Всеки от двата предлога може да бъде самостоятелно употребен при запазване на основната информация на конструкцията. Двата предлога могат и да разменят словоредните си позиции също без някаква съществена промяна в информативната стойност на структурата — напр. Купих го *по за* два лева. Относно степента на релевантност няма разлика между двата предлога при самостоятелната им употреба, но при удвоените форми по-висока степен на релевантност има първият предлог, а вторият в известен смисъл модифицира изведената вече информация. При тези случаи не е изключено и присъствието на емфаза, но то не е и задължително. Това се определя от контекста.

От друг тип са примери като: Правя го (за) *без* пари = Правя го *без* като изразяваш негация, а първият предлог (за) е ирелевантен. И в тези случаи емфатичното присъствие не е изключено може би поради известна антонимична асоциация при двата предлог. Ако за това предразполага контекстът, тогава първият предлог ще се определи като емфатично редувант. В стилистично неутралния пример: Слизам (на) *под* колоните първият предлог се определя като редувант.

Значително по-различно е състоянието на конструкциите с глаголи, налагащи изразяването на опозицията „посока-място“. Балканизационните процеси водят до неутрализацията при падежното изразяване, но след разпадането на деklinацията, предложната система отчасти поема експликацията на въпросните релации. Така се стига и до паралелната употреба на два различни предлога с цел постигането на по-прецизно изразяване на зададената информация. Срв. Тръгвам *за към* гарата. = Тръгвам *за* гарата. = Тръгвам *към* гарата. Всеки един от двата предлога може да бъде употребен самостоятелно, при еднаква степен на релевантност. При паралелната им употреба не могат да променят разположението си (*към за гарата), а първият предлог (*за*) е в по-голяма степен на релевантност, поради по-широката си семантична и функционална специализация.

При други случаи вторият предлог или изразява статичност, за разлика от първия, или даже влиза в антонимична опозиция (от-до). Според мене става дума за самостоятелен синтактичен блок на втория предлог и съществителното, който вече като интегрална цялост се въвежда от първия предлог. Срв. Изпратих я *до пред* вратата = Изпратих я *до* вратата. Пренесох сака *от до* колата = Пренесох сака *от* колата. Срв. сърбхърв. Испратио сам га до пред врата. В тези примери релевантен е

първият предлог. Вторият предлог не може да се употреби самостоятелно, без да настъпи съществена деформация на изразяваното значение — срв. Пренесох сака при колата (до колата). Изпратих я пред вратата. В посочените двупредложни структури (до пред, от до) вторият предлог е редувантен.

При наречията възможностите за различни комбинации са още по-големи в зависимост от вида и функционално-семантичните им възможности. Срв. Живея (*тяк*) *наб.лизо*. Отивам (*там*) *отсреща*. Заминавам (*някаде*) *далече*. Заградените в скоби наречи местоименни наречия могат да се изпуснат в този случай като редувантни. Те дават по-обща информация, за разлика от второто наречие, което е по-конкретно (*наб.лизо*, *отсреща*, *далече*). Същите отношения се забелязват при съчетаването на някои основни темпорални наречия с допълнителни адвербиални показатели за интензитет и квалификация с доста неопределен семантичен спектър, които могат да бъдат изключени като ирелевантни. Срв. (твърде, прекалено, значително, доста, много, малко) *рано*, *късно*.

В условията на оформяне на по-големи изреченски комплекси, с оглед и на евентуални още по-широки текстови отрязъци също може да се говори за вариране на релевантността на съюзите. Тя намалява при обикновено присъединяване на изреченски цялости в рамките на паратаксиса. Например съчинителният съюз *и*, употребен във верига от подобни структури, които могат да се свържат и безсъюзно, става ирелевантен. Срв. Музиката засвири *и* шествието тръгна *и* скоро се скри от очите на изпращачите. Музиката засвири, шествието тръгна — скоро се скри от очите... Но когато има степенуване, градация на действието, съюзът не може да се пропусне. Напр. *И* дойде, *и* замина, *и* от това не излезе нищо. Релевантността на съюза *и* е повишена и при въвеждане на координативни двойки съществителни — напр.: бял *и* ръжен хляб, грах *и* моркови, дядо *и* баба, брат *и* сестра. Същото се отнася и до съчетаването на глаголни предикати с разнотипни семантични характеристики — напр. Четеше *и* пиеше кафе. Лежеше *и* гледаше в тавана. Пееше *и* подскачаше. В сърбохърватски съюзът *а* (бълг. еквив. *и*, *а*) е с по-висока степен на релевантност при изразяване на противопоставяне: Она ради по цео дан, *а* он лешкари (също и в бълг.: Тя работи по цял ден, а той се излежава.). Но при обикновено присъединяване (бълг. еквив. *и*) релевантността му намалява — напр. Седи у башти, *а* певуцка кроз зубе. Тук съюзът би могъл и да се изключи и свързването да стане безсъюзно. Присъединителната употреба на съюза *а* е по-характерна за западнославянските езици.

Съединителният съюз *и* в източнославянските езици има една характерна само за тази група редувантна употреба, свързвайки два повтарящи се предиката, като по такъв начин се постига изразяването на континуитет. Свързването би могло да се осъществи и без съюза, с тире. На български тези примери се превеждат със съставен глаголен преди-

кат. Срв. рус. Он болел (и) болел. Она шла (и) шла. Белорус. Ен хвареу (і) хвареў. бъл. Той продължаваше да боледува.

Повторението на предиката (глагола или именната част) в източно-славянските езици по начало изразява интензитет на действието или качеството. В българския превод се прибавя задължително квантификатор. Нпр. рус. Волосы светлые-светлые. белор. Вымак я і замерз-замерз. Валасы белья-белья. бъл. Косите й-съвсем светли. Прогизнах и съвсем измръзнах. При тези случаи повторението е емфатично редундантно.

Отделните периоди на праславянски или цялостното историческо развитие на отделните славянски езици могат да се преразгледат от гледна точка на промените в скалата на релевантността на отделните категории, единици, равнища. Така например праславянският ерови гласни (ъ, ь) в началото на появата си са имали постоянна релевантност. Но когато започваме да говорим за силни и слаби ерове, появява се и редундантност, а в краесловието и ирелевантност — сттам започва и процесът на изпадане на еровете. Като езиково релевантна характеристика назалността сега е релевантна само в полски език, но в определени позиции (краесловието) тя е ирелевантна. Така и консонантната палаталност може да се разглежда от позицията на общата характеристика на консонантизма на определен език и по отношение на конкретна консонантна двойка. Например в полски език тя е високо релевантна, доколкото е представена отпо-голямо количество консонанти. По отношение конкретно на консонанта *r* тя е ирелевантна, тъй като старото палатално *r'* е веларизирано. Същото се отнася за белоруски и сръбохърватски.

В заключение биха могли да се направят следните обобщения:

1.) За степени на релевантност би могло да се говори и в рамките на други езикови равнища с други единици.

2.) Започвайки от категориалните граматически значения, анализът естествено води към комуникативната насоченост и текста, в търсене на по-глобални параметри.

3.) Въпросният вид степенуване дава възможност за реструктуриране на езиковите списания спрямо търсенето на динамиката на облигаторността.

4.) Очертава се възможност за съпоставително-типологически изследвания на славянските езици с оглед на степените на релевантност на отделните единици в условията на динамичния развой.

Резиме

Лиля Лашкова

О НЕКИМ АКТУЕЛНИМ ПРОБЛЕМИМА КОНТРАСТИВНОГ ИСПИТИВАЊА СЛОВЕНСКИХ ЈЕЗИКА

Методолошка мотивација приступа предложеног у овом раду заснива се на новој интерпретацији неких лингвистичких доприноса Романа Јакобсона, а то је: а) Идеја о стратификацији вредности лингвистичких елемената, односно сама чињеница да је та стратификација узета у обзир; б) идеја о хијерархији граматичких значења; в) идеја о обавезној информацији приликом говорног чина; г) идеја о приоритетној вредности оних граматичких значења чије је изражавање у једним језицима обавезно, а у другим факултативно. Степени обавезног се одређују с погледом на могућности искључивања језичких јединица, односно редуцирања синтаксичких конструкција, а да при том не буде битно оштећен њихов структурални и комуникативни интегритет. Разликују се три степена значаја које јединице подвргнуте таквом тесту имају у обезбеђивању правилне комуникације: 1. релевантност у дословном смислу термина; 2. редундантност (са две подврсте: емфатичком и структурно-граматички-стилски неутралном); 3. ирелевантност. Комуникативни значај једне исте јединице или појединих компонената једне те исте категорије може, у ствари, варирати, при чему су могућа и прелазна стања. Сва изложена разматрања илустрована су на одговарајући начин словенским језичким фактима.